

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ?...

Ольга ПОЛУХІНА

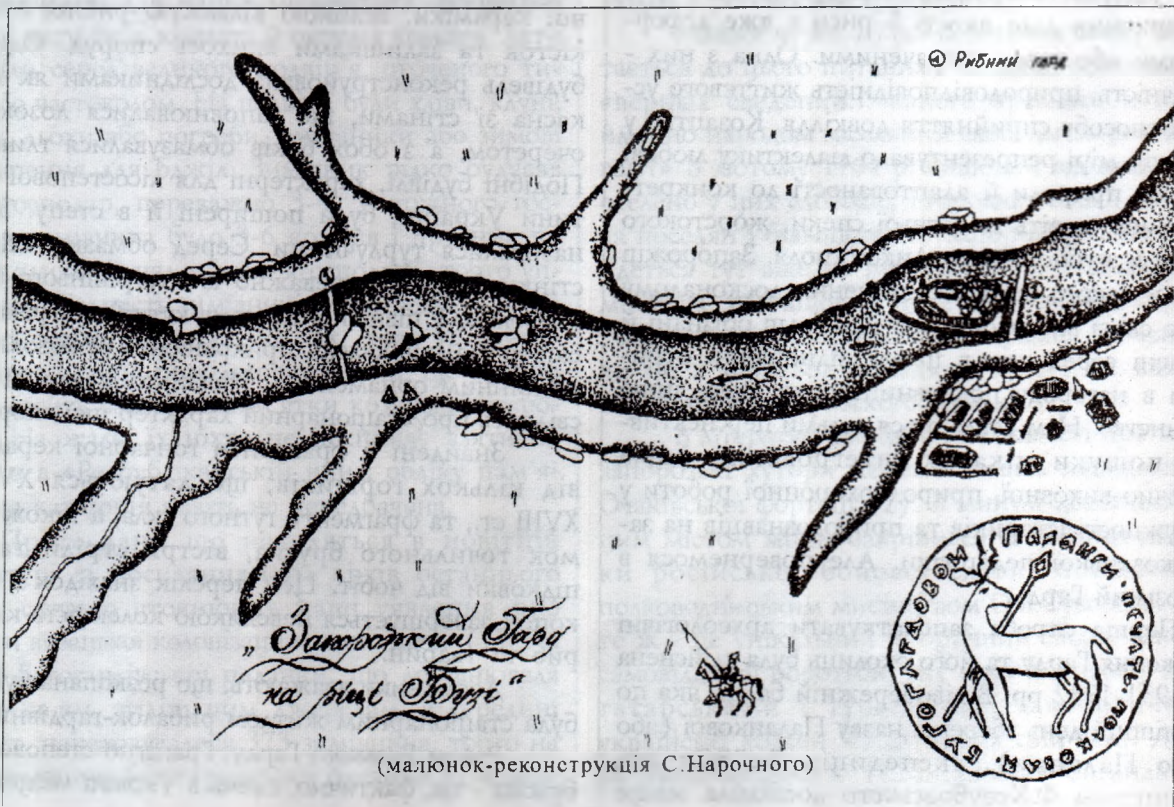
Майже у кожного народу є певна соціальна група, прошарок суспільства, який з найбільшою силою втілює в собі і виражає національні прагнення, національний дух, національний спосіб життя. В українців такою суспільною верствою були в свій час запорозькі козаки, українське лицарство. В їхньому характері, в їхній душі з дивовижною силою і яскравістю вирізьбилися національні риси, що становили індивідуальне ество кожного українця, але часто були замулені буденщиною, уярмлені колоніальним гнітом численних завойовників.

Своєю вільною працею козаки засвоїли величезний простір південноукраїнських степів і мужньо боронили рідний край від іноземних поневолювачів. Упродовж віків козацтво було єдиним і могутнім форпостом, що пильно стояв на сторожі свободи, гідності і честі України як незалежної держави. Недарма іноземці часто називали Україну козацькою республікою, «країною козаків», а українців - «козацькою нацією». Під захистом могутніх збройних сил козацьких держав — Гетьманської України і козацької християнської республіки Запорозької Січі - відбувалося велике українське Відродження XVI - середини XVIII ст., коли бурхливо розвивалися економіка, культура, наука, формувалась національна система освіти і виховання.

Свою безмежну любов та повагу до козац-

тва український народ висловив у численних піснях, думах, легендах та переказах. При цьому, прагнучи зберегти набуте під час існування козацтва, народ створив прислів'я: «Козацькому роду нема переводу». Звісно, що історію не можна повернути назад, не можна копіювати все так, як було раніше. Але все краще, високе й шляхетне, що було пов'язане з існуванням козацтва, ми повинні творчо відродити, усвідомити й передати нащадкам. Починати ж варто саме із своєї місцевості. Та чи праві ми, коли стверджуємо, що *Миколаївщина - край козацький*? Адже заперечення цього постулату ще нерідко зустрічаємо в пристрасних, проте - побутових дискусіях. Звернемося ж до фактів.

Як відомо, всі землі запорозьких козаків по обох берегах Дніпра поділялися на окремі території - паланки (або, говорячи сучасною мовою, області запорозьких вольностей) із місцевими центрами управління у вигляді невеликих фортець-укріплень. Спочатку паланок було п'ять, потім - вісім. Безпосередньо на терені теперішньої Миколаївської області містилася Бутогардівська паланка, а відомий дослідник козацької старовини академік Д.І.Яворницький у своїй фундаментальній праці про козацтво зазначав, що Бут був «славною рікою» у запорозьких козаків: їм належала нижня течія ріки від балки Великого Сухого Ташлика до гирла Бузького лиману.

(малюнок-реконструкція С. Нарочного)

IV. НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ПРОЕКТ

Центром Бугогардівської паланки було поселення Гард (поблизу теперішнього села Богданівки Доманівського району, тобто якраз на терені Гранітно-степового Побужжя). Воно являло собою важливий прикордонний пункт, де для сторожі й рибного промислу в куренях, хатах і землянках мешкало з півтисячі козаків.

У Гарді на Бузі велась активна торгівля запорожців з поляками: тут були базар, заїжджий двір, шинки і крамнички. В цьому ж місці козак тримали перевіз через ріку Буг до ріки Мертвоводу. На своїх човнах вони переправляли купців, торговців, промисловиків, за що збирали певну платню або мито - «мостове».

Тут же знаходився і власне гард (спеціальні споруди для вилову риби), котрий дав назву місцевості і паланці. Взагалі рибальство становило найважливішу галузь всіх промислів низових козаків і поставляло їм найуживаніший продукт харчування й торгівлі, а ріка Буг вважалася одним з найкращих в Запорозжжі місць для рибної ловлі. В історичних джерелах знаходимо повідомлення й про основні породи місцевих промислових риб: в Бузі, Інгулі, лимані козак ловили стерлядь (чечугу), сіврюгу, білугу, осетрів, сомів, ляців, скумбрію, тараню та камбалу.

Наведені факти привертають до себе увагу в аспекті пошуків екологічно доцільної структури економіки краю й щільно пов'язані з проблемою духовних, ментальних рис національного характеру, які протягом багатьох століть були невід'ємним еством українців, у наявності яких і зараз відчувається нагальна потреба, але через певні причини дані якості й риси є вже деформованими або зовсім втраченими. Одна з них - екологічність, природовідповідність життєвого устрою й способу сприйняття довкілля. Козацтво у величезній мірі репрезентувало діалектику любові до красоти природи й адаптованості до конкретних її умов, навіть до літньої спеки, жорстокого безводдя й згубного вітру Дикого поля. Запорозжці надавали такого великого значення досконалому знанню своєї місцевості, що найбільш обізнані й досвідчені серед них в цьому відношенні отримували в нагороду полковництво чи якийсь інше старшинство. Нам уявляються вельми перспективними пошуки цікавих інтегрованих форм екологічно-виховної, природоохоронної роботи у співдружності істориків та природознавців на засадах козацької педагогіки. Але повернемося в Запорозький Гард...

Перша спроба започаткувати археологічні дослідження Гарду та його околиць була здійснена ще у 1931-1932 рр. В лівобережній балці, яка по сьогоднішній день зберегла назву Паланкової (або просто Паланки), експедиція БОГЕСу під керівництвом Ф.Козубовського дослідила місце

військового табору (воно позначене на плані де Боскета 1742 р., що опублікований в «Записках Одесского общества истории и древностей» - т.IV - табл.11) і запорозький цвинтар. Проте зараз балка Паланка вже майже повністю зруйнована гранітним кар'єром та засипана щебнем із штолень сусідньої акумулюючої ГЕС.

Починаючи з 1979 р., археологічні дослідження в районі Гарду проводила Миколаївська експедиція під керівництвом О.Г.Шопошникової. Її розвідками було відкрито залишки колишнього с.Гардового (з 1801 р. с.Богданівка) та підтверджено наявність козацьких матеріалів в урочищі Гард та на острові Великому. Але найбільший інтерес становлять результати розкопок на Гардовому (або Клепаному) острові. Він являє собою гранітний острів посеред річки, частково занесений річковим піском, порослий деревами та чагарником. Цим островом завершується один з найбільших рогів на р.Південному Бузі. Згідно переказам, раніше на острові росли столітні дуби, які були вирубані у 1920-1930 рр.

Як свідчать Д.Яворницький та А.Скальковський, у XVIII ст. на Гардовому острові знаходилась запорозька похідна церква. Після розгрому Січі 1775 р. її перевезли в Запорозький Орлик (тепер - місто Первомайськ). Церква та двоповерхові будинки на острові позначені й на плані де Боскета, про неї розповідають місцеві рибалки.

Археологічними розвідками 1985-1986 рр. на Гардовому острові виявлено культурний шар XVII-XVIII ст., представлений уламками гончарної кераміки, великою кількістю рибної луски, кісток та залишками якихось споруд. Одна з будівель реконструйована дослідниками як каркасна зі стінами, що заповнювалися лозою та очеретом, а з обох боків обмазувалися глиною. Подібні будівлі, характерні для лісостепової частини України, були поширені й в степу. Вони називалися турлучними. Серед обмазки східної стінки будівлі (переважно із внутрішнього боку і особливо у північно-східному кутку) зустрічалось багато уламків кахель, прикрашених стилізованим рослинним орнаментом. Наявність кахляної пічі свідчить про стаціонарний характер цієї споруди.

Знайдені й фрагменти гончарної кераміки від кількох горщиків, що датуються XVII - XVIII ст., та фрагменти гутного скла, а також уламок точильного бруска, вістря стріли та дві підковки від чобіт. Цей перелік знахідок з розкопок завершується невеликою колекцією кісток риб та тварин.

Дослідники вважають, що розкопана будівля була стаціонарним житлом рибалок-гардівничих.

Район Бузького Гарду, Гранітно-степове Побужжя - це, фактично, єдина в Україні місцевість,

де пам'ятки козацької старовини збереглися в їх первинному природному оточенні, адже каньопоподібна долина Дніпра з її історичними ландшафтами була знищена штучними водосховищами. Проте й над святинами бузького козацтва зараз нависла загроза. Поряд з унікальним природним та історичним об'єктом побудована Південноукраїнська атомна електростанція. Перспективний план розвитку енергокомплексу передбачає зараз відновлення робіт по будівництву Ташлицького водосховища, хвилі якого мають поховати під собою унікальний бузький каньон.

Дуже актуальним на сьогоднішній день постає питання про археологічні дослідження козацьких зимівників - невеликих хуторів чи фільварків, в яких мешкали запорозькі господарі у справжньому розумінні цього слова. Тут вони обробляли землю, розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, обробляли городи, полювали на звірів, ловили рибу й раків, вели дрібну торгівлю, здобували сіль, утримували поштові станції тощо. Основна частина всього достатку запорозьких зимівників доставлялася в Січ на потреби січових козаків, для утримання дієздатної армії. Решта залишалась на харчування самих зимовчаків та їхніх родин.

Опис загального вигляду козацького зимівника знаходимо у Д.І.Яворницького, який зазначав, що в кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі. Хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною (останні були найбільш характерними для нашої місцевості). В середині кожної хати була кімната й окрема комора. Хати будували серед великого подвір'я, оточеного тинном або частоколом. На подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи або погребі, омшаники або зимові приміщення для бджіл. Зимівник рідко будував один господар, переважно 3-4. У кожного господаря зимівника було 3-6 козаків і при них по 10 молодиків, а над усіма - «господар», тобто управитель. Більшість зимівників було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках. Археологічні розвідки засвідчили, що вказані місця досить багаті на пам'ятки козацької старовини. На жаль, їх ніхто не поспішає взяти на облік, а в «Республіканській книзі обліку пам'яток» ця категорія навіть не передбачена.

Проте дані, що наводяться в новітній літературі із посиланням на архів останнього Коша, суттєво уточнюють наші уявлення про розміри козацької колонізації нашого краю (1). На терені Бугогардівської паланки, що дорівнювала 20.984 кв.км, згідно цим джерелам, в середині XVIII ст. нараховувалося 373 зимівника, тобто на один зимівник Бугогардівської паланки припада-

ло 56,2 кв.км або 2 зимівника — на 100 кв.км. В більшості ж краєзнавчих видань донедавна кількість козацьких зимівників на Миколаївщині обмежувалася приблизними цифрами 50-55. Скоріш за все, тут малися на увазі ті зимівники, що з часом перетворилися у досить крупні населені пункти, існуючі до теперішнього часу. Скажімо, зимівники Соколи, Федора Осадчого, Якоби Куцого, Антона Присовки - це відповідно теперішні райцентри Миколаївської області Вознесенськ, Нова Одеса, Новий Буг, Березнегувате. Безперечно, з козацьких зимівників виросли села Щербані, Олександрівка (Вознесенський район), Мигія, Курпичине, Лиса Гора (Первомайський район), Костянтинівка, Мар'ївка, Михайлівка, Кашперо-Миколаївка, Христофорівка (Баштанський район), Антонівка, Баратівка, Ганнівка (Новобузький район), Білівка, Володимирівка (Казанківський район), Гур'ївка, Кандибине (Новоодеський район), Воєводське, Семенівка (Арбузинський район), Крутоярка (Єланецький район), Калинівка (Жовтневий район).

Є також відомості, що зимівники були розташовані навіть за межами південних кордонів козацького краю. Так, у листі до кошового атамана від 3 жовтня 1754 р. гетьман К.Розумовський пише: «Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских козаков зимовки и шалаши разорить, что учинить от российской стороны и обещано...» і далі вимагає дати наказ запорожцям «о сведении с турецких границ запорожских зимовников и проведении людей в российские границы...»

Майже через 10 років гетьман знову повертається до цього питання і вимагає від кошового «верных сведений... какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом?» В лютому 1764 р. кошовий відповідав, що оселено у цих слободах і городках більш як тисяча поселенців і більшість їх - запорожці. Щоправда, йдеться тут вже не про хутори, а про слободи і містечка, розташовані досить далеко від кордону і які, мабуть, утворилися від окремих зимівників, як це в багатьох випадках було і на власних територіях Запорозького Війська.

В літературі наводяться відомості про те, що запорозькі хутори існували навіть неподалік від Очаківської фортеці (2). В минулі десятиліття за цим містом міцно закріпився стереотип пам'ятки російської бойової слави, пов'язаної з полководницьким мистецтвом О.В.Суворова. Проте ж - це унікальний історичний свідок запеклої самовідданої боротьби, яку вели в нашому краї з татарськими і турецькими завойовниками українські козаки. Сюди водив свій загін Д.Байда-Вишневецький. П.Конашевич-Сагайдачний

неодноразово отримував тут блискучі морські перемоги. У 1660 та 1670 рр. легендарний І.Д.Сірко «в Очакові передмістя витяв й полон захопив». Очаківський степ рясно орошений козацькою кров'ю, але пам'ять про козацьку звитягу та жертви аж ніяк не увічнена. Лише скромний бюст А.Головатого певною мірою нагадує про участь козаків у здобутті колишнього українсько-литовського Дашева в грудні 1788 р.

Так само, як не увічнена пам'ять про перебування гетьмана І.С.Мазепи та його соратників на Руській косі. Остання розташована на лівому березі Бузького лиману напроти правобережної Волоської коси, практично в десятку кілометрів від Корабельного району м.Миколаєва. Тут, у вузькому місті між двома обмілинами, була колись переправа: на схід - у Русь, а на захід - у Валахію. 1709 р. в районі Руської коси розташувався табір мазепинців, що після поразки під Полтавою вимушені були тікати в турецькі володіння. Залишки українсько-шведського війська були наздогнані переслідувачем. Лише невеликій їх частині вдалося дістатися Бендер. На кістках тих, що загинули, побудовано базу відпочинку суднобудівного заводу «Океан». Про І.С.Мазепу ж нагадують лише два місцеві топоніми, що позначають колишнє місце розташування його табору - Гетьманів курган та Гетьманова балка.

Здається, вже час Миколаївській області мати на рівні обласних державних структур комплексну програму дослідження, збереження та популяризації пам'яток козацької старовини. Не останнє місце в реалізації такої програми повинно було б належати й освітянам, зокрема, вчителям історії. Бо поряд із важкою екологічною ситуацією дуже дається взнаки деформованість інфраструктури, призначеної забезпечувати розвиток адекватної історичної свідомості (історичні пам'ятки зруйновані, рідка мережа музеїв ледь животіє через хронічний брак коштів, а природні історичні ландшафти перетворюються технократами на сюрреалістичні колажі).

Тому на вчителя, як на останній оплот духовності, фактично покладається виконання компенсаторної функції. І він повинен максимально використати у навчально-виховному процесі й допомоги зберегти хоча б те, що маємо на сьогоднішній день. Інакше відома фраза, винесена нами у назву цієї статті, так і залишиться не ствердженням, а запитанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / у трьох випусках. - Київ, 1993. Вип. III. - С. 58.
2. Андриевский А. А. Материалы для истории Южнорусского края. - Одесса. 1886. - С. 117.

КОЗАЦЬКІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ І ПЛИТИ МИКОЛАЇВЩИНИ

(за матеріалами розвідок у Доманівському та Первомайському районах)

В'ячеслав КУШНІР

Петро ЛИТВИНОВ

Південноукраїнський степ є своєрідним регіоном завдяки своєму географічному місцезнаходженню. В окремі періоди історії протягом тисячоліть ним проходили різні племена і народи. Остання бурхлива міграційна фаза припадає на другу половину XVIII - початок XIX ст. Саме в другій половині XVIII ст. територія сучасного Доманівського району починає активно заселятися переважно запорозькими козаками.

З писемних джерел відомо, що на терені району існував великий зимівник, центр Бугогардівської паланки — Гард (сучасне село Богданівка), який виник ще в XVI ст. Цілком вірогідно, що в цьому районі були й інші зимівники.

У квітні 1996 року на території Доманівського і, частково, Первомайського районів Миколаївської області проводились археологічні розвідувальні роботи по виявленню найдавніших кам'яних христів і плит, пов'язаних з історією українського козацтва.

На жаль, в с.Богданівці, де очікувалось знай-

ти найбільше козацьких пам'яток, цвинтар виявився зруйнованим, до того ж зовсім недавно. Більш цікаві знахідки були отримані в інших населених пунктах, а саме:

с.Анетівка. Цвинтар знаходиться в північно-західній частині села, на плато правого берега р.Бакшали. Тут зафіксовано хрести: прямі, лапчаті, трилисні комбіновані, георгіївські.

Прямий хрест. Збереглися два хрести цього типу. Інтерес викликає фрагмент верхньої частини шириною 60 см та розмірами кінців в 20 см. На горизонтальній перекладині читається надпис УСЬОПСЬИБА (мал.1).

Лапчатий (корсунський) тип. Розміри 64x68 см, товщина 19 см. Розміри кінців - 25x29 см. Текст не читається. Другий хрест трохи менших розмірів. (Мал.2)

Георгіївський. Збереглось три кінці цього хреста - два бокових та верхній. Ширина хреста 60 см, ширина бокових кінців 36 см, верхнього 44 см, товщина хреста 16 см (мал.3), комбінований. Частина цього хреста, що знахо-